

Antoni Jackowski

PIELGRZYMKI ZAGRANICZNE SZANSA DLA ROZWOJU POLSKICH OŚRODKÓW KULTU RELIGIJNEGO

Zarys treści: Główne ośrodki pielgrzymkowe na świecie. Podstawowe pojęcia. Turystyka religijna. Wpływ pielgrzymek na rozwój funkcji społeczno-ekonomicznej ośrodków kultu. Polska jako kraj o rozwiniętej funkcji pielgrzymkowej. Przyjazdy pielgrzymkowe obcokrajowców. Perspektywy rozwoju pielgrzymek zagranicznych do Polski.

Słowa kluczowe: pielgrzymka, turystyka religijna, ośrodek kultu religijnego, zagospodarowanie turystyczne.

Key words: pilgrimage, religious tourism, centre of religious worship, tourism infrastructure.

1. Wstęp

W ostatnich latach bardzo wyraźnie daje się zaobserwować wzrastające zainteresowanie obcokrajowców przyjazdami do Polski w szeroko rozumianych celach religijnych. Obok tradycyjnie już nawiedzanej przez cudzoziemców Jasnej Góry rangę ogólnoświatową uzyskały krakowskie Łagiewniki. W krajach europejskich zainteresowanie wzbudzają też takie ośrodki jak Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Góra Świętej Anny czy Warszawa z grobem ks. Jerzego Popiełuszki. Po śmierci Jana Pawła II Polska stała się centralnym punktem wędrówek szlakiem Ojca Świętego. Wspomnijmy też, że coraz więcej zagranicznych wyznawców prawosławia nawiedza Grabarkę, a zjawiskiem normalnym stały się pielgrzymki chasydów z całego świata do grobów cadyków, zlokalizowanych w różnych częściach kraju.

W ramach Unii Europejskiej obserwujemy zjawisko zwiększających się przemieszczeń przestrzennych ludności w ogóle, w tym również turystycznych. Można zakładać, że zwiększające się przyjazdy turystów zagranicznych, często nie związane wprost z celami religijnymi, obejmą również niektóre sanktuaria, choćby ze względu na ich unikatowe walory artystyczne czy miejsce w historii kontynentu.

Zadajmy więc sobie pytanie, czy nasze ośrodki kultu religijnego są przygotowane do przyjmowania wzrastającej liczby odwiedzających? Czy sanktuaria, a także władze samorządowe, są w stanie zapewnić wizytującym odpowiednie warunki pobytu w zakresie zaspokojenia potrzeb duchowych i bytowych? Wreszcie co należy uczynić, aby pielgrzymi zechcieli przeznaczyć na pobyt w głównych ośrodkach co najmniej 2-3 dni zamiast kilku godzin, jak ma to miejsce obecnie?

Odpowiedź na tak postawione pytania wbrew pozorom nie jest prosta i łatwa. Wymaga odpowiedniej diagnozy stanu istniejącego, prawidłowych założeń prognostycznych, a przede wszystkim ścisłej kooperacji gospodarzy sanktuarium, władz samorządowych i rządowych, a także odpowiednio przygotowanych kadr i zagospodarowania. Politykę w tym zakresie należy wypracowywać korzystając z przykładów i doświadczeń zagranicznych. Wiele z tych osiągnięć na trwałe znalazło swoje miejsce w światowej literaturze przedmiotu, natomiast ciągle nie znajdują dostatecznego uznania i zrozumienia wśród decydentów polskich. Często można odnieść wrażenie, że zainteresowane strony nie w pełni zdają sobie sprawę ze skali zjawiska, jakie w sensie globalnym stanowią pielgrzymki i turystyka religijna. Niemal zupełnie bagatelizowanym przejawem tego fenomenu są jego konsekwencje ekonomiczne, społeczne i kulturalne.

Przypomnijmy więc pewne fakty. W pielgrzymkach do ośrodków o zasięgu co najmniej ponadregionalnym uczestniczy obecnie na świecie około 400 mln osób rocznie, z tego blisko 200 mln to chrześcijanie (Jackowski 2003, 2005). Najwięcej pątników wędruje w Europie do San Giovanni Rotondo (9 mln osób), Lourdes (6 mln), Fatimy (5 mln), Santiago de Compostela (5 mln), na Jasną Górę (4-5 mln), Montserrat (3 mln), Medjugorje (2,5 mln), Krakowa-Łagiewnik (ponad 2 mln). Specyficznym ośrodkiem jest Rzym (ponad 10 mln osób w ciągu roku). Rozwój miejsca świętego zależał zawsze i zależy nadal od dynamiki kultu, a przede wszystkim od autorytetu danego świętego w konkretnym środowisku społecznym (np. św. Jakub w Santiago de Compostela, św. Ojciec Pio w San Giovanni Rotondo). Impulsem do pojawienia się w określonym miejscu pielgrzymek były niekiedy objawienia Matki Bożej (np. Lourdes, Fatima, Medjugorje) czy przekazywane orędzia Chrystusa (np. św. Faustyna i kult Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach). Ważną rolę odgrywały: ranga historyczna miejsca, jego położenie, dostępność komunikacyjna, infrastruktura turystyczna, odpowiedni marketing. Wszystkie te elementy decydują o roli danego ośrodka w życiu wspólnoty i wyznaczają skalę jego popularności. Wyraża się ona zróżnicowanym zasięgiem terytorialnym (ośrodki międzynarodowe, krajowe, regionalne, lokalne) i społecznym.

2. Podstawowe pojęcia

We wszystkich religiach istnieje powszechne przekonanie, że duże ośrodki są bardziej przepojone *sacrum* niż ośrodki małe, lokalne. Większe ośrodki pielgrzymkowe integrują też wiernych, przyczyniają się do podtrzymywania tradycji religijnych oraz wytwarzają własną subkulturę. O ile ośrodki religijne o zasięgu regionalnym są często odwiedzane przynajmniej raz w roku, o tyle główne centra pielgrzymkowe wierni odwiedzają rzadziej, niekiedy tylko raz w życiu. Choć rozwój środków transportu zniósł praktycznie barierę czasu i odległości, nadal poważnym problemem dla większości

wiernych jest kwestia kosztów takiej wędrówki. We wszystkich ośrodkach natężenie pielgrzymów notuje się w ustalone dni roku (określone święta, uroczystości ku czci świętych, itp.). Okres pobytu pielgrzymów w ośrodkach kultu jest zróżnicowany. W większości przypadków, zwłaszcza w ośrodkach o zasięgu lokalnym i regionalnym, wynosi on 1 dzień. W wielkich centrach pielgrzymkowych pątnicy zatrzymują się zazwyczaj na dłużej.

Należy w tym miejscu przypomnieć w skrócie cechy różnicujące pielgrzymki i turystykę. Wydaje się to konieczne dla pełnego zrozumienia istniejących różnic, rzutujących na kształtowanie odpowiednich ofert duszpasterskich i turystycznych.

Za pielgrzymkę uważa się podjętą z motywów religijnych podróż do miejsca uważanego za święte (*locus sacer*) ze względu na szczególne działanie w nim Boga lub bóstwa, aby tam spełniać określone akta religijne pobożności i pokuty. Inaczej mówiąc, istota pielgrzymki wynikała zawsze z chęci wiernych do obcowania z *sacrum*. Spotkać się można też ze stwierdzeniem, że pielgrzymka jest rodzajem podróży podejmowanej w celach religijnych, której kulminacją są odwiedziny w świętym miejscu (Jackowski 2003, Jafari 2000, Nolan, Nolan 1989, Ostrowski 2005). Dla chrześcijanina pielgrzymka stanowi szczególną formę podróży, której celem jest szukanie Boga. Do dziś bowiem uważa się, że odbycie pielgrzymki prowadzi do odnowy duchowej człowieka. Zapewne ważną rolę odgrywała zawsze i odgrywa nadal nauka wypływająca z *Pisma Świętego*, według której życie doczesne to stałe *pielgrzymowanie* pod przewodnictwem Chrystusa do prawdziwej ojczyzny, do „niebieskiego Jeruzalem” (Hbr 12,22-24). Często uczestnika omawianych podróży określa się mianem *Homo viator*¹.

Na migracje pielgrzymkowe składają się trzy podstawowe komponenty, do których należą: człowiek (*homo religiosus*), przestrzeń i *sacrum*. Warunki do uświęcenia stwarza przestrzeń pielgrzymkowa (*espace du pèlerinage*). Jest ona na ogół dość jednorodna, a jej ramy wyznaczają dwa punkty: miejsce wyjścia i punkt docelowy. Ten ostatni jest równocześnie punktem rozpoczęcia powrotu, choć zdarzają się przypadki, że pielgrzymi pozostają w świętym miejscu, by tu oczekiwać śmierci (obecnie zwłaszcza w islamie i hinduizmie). Inaczej mówiąc, odbycie każdej pielgrzymki wymaga pokonania pewnej przestrzeni sakralnej (*espace sacré*). Ustalone granice oddzielają zazwyczaj miejsce święte od świata zewnętrznego (*profanum*). Pielgrzymki stanowią zatem istotną formę przestrzennych przemieszczeń ludności, a niektóre z tego typu migracji mają charakter bardzo spektakularny. W średniowieczu były to przede wszystkim wędrówki do hiszpańskiego Santiago de Compostela, w czasach nowożytnych charakter taki zachowały m.in. pielgrzymki do Mekki (*hadżdż*) czy sierpniowe pielgrzymki piesze na Jasną Górę w Częstochowie. Pokonywana przestrzeń pielgrzymkowa jest zróżnicowana: długość tras pielgrzymkowych na świecie waha się od kilku do kilku tysięcy kilometrów (np. *hadżdż* czy wędrówki pątników w Indiach), a czas trwania tych wędrówek wynosi odpowiednio od kilku godzin do kilku lat. Szlaki pielgrzymek na ogół omijają osiedla

¹ łac. *via* oznacza drogę, gościniec, ulicę, drogę, ścieżkę, a niekiedy również podróż, marsz czy pochód; pochodnym tego słowa jest *viator*, oznaczający podróżnego, wędrowca, posłańca, a w sensie religijnym pielgrzymy. W ostatnim okresie pojęcie to staje się coraz powszechniejsze jako synonim odnoszony do wszystkich uczestników migracji turystycznych.

miejskie, natomiast prowadzą często przez ośrodki kultu religijnego o zróżnicowanym zasięgu i różnej randze.

Coraz więcej osób uczestniczy w pielgrzymkach, które można określić mianem specjalistycznych. Wiązą się przede wszystkim z przeświadczeniem wiernych o cudownych właściwościach miejsc kultu. Stąd głównym motywem przyjazdów osób chorych i niepełnosprawnych jest modlitwa i spełnienie określonych rytów (np. picie świętej wody, kąpiel itp.), aby w ten sposób wyblagać cudowne uzdrowienie. Wiara w nadprzyrodzone właściwości świętych miejsc była i jest nadal rozpowszechniona w większości religii. Przypadki cudownych uzdrowień są notowane szczególnie w chrześcijańskich ośrodkach kultu. Do najbardziej znanych należą tzw. „uzdrowienia lurdzkie” w Lourdes, gdzie funkcjonuje szereg placówek szpitalnych, przyjmujących około 70 000 chorych rocznie.

W wielu krajach podejmuje się szereg działań zmierzających do odpowiedniego przystosowania owej „przestrzeni sakralnej” dla potrzeb wędrujących pielgrzymów głównie poprzez rozwój niezbędnej infrastruktury turystycznej. Coraz więcej ośrodków i miejscowości przystosowuje się do przyjmowania uczestników pielgrzymek osób niepełnosprawnych i chorych. Analiza planów rozwoju ośrodków kultu wskazuje, że tej grupie pielgrzymów poświęca się szczególnie wiele miejsca i uwagi.

3. Turystyka religijna

Od okresu międzywojennego popularne stało się pojęcie „turystyki religijnej”, zwanej często zamiennie „turystyką pielgrzymkową”, pod którym należy rozumieć podróże podjęte z motywów religijnych lub religijno-poznawczych. Wszyscy są zgodni, że stanowią one specyficzny typ podróży turystycznych, których programy mogą uwzględniać również elementy pozareligijne. Wzrost popularności turystyki w ogóle niejako „automatycznie” narzucił dla omawianych podróży nazwę „turystyki religijnej”, łączącej elementy duchowe ze świeckimi. Z jednej strony akceptowali je potencjalni uczestnicy, z drugiej zaś akceptowały władze kościelne, które w takiej podróży widziały nowe pole działalności duszpasterskiej (Jackowski 2003, Rinschede 1999, Swatom, Tomasi 2002, Vukonić 1996).

Cechą wspólną migracji religijnych i turystycznych jest sam fakt podjęcia podróży, a więc przemieszczenie w określonej przestrzeni turystycznej bądź pielgrzymkowej, na ogół korzystanie z tych samych elementów infrastruktury turystycznej i z tych samych lub takich samych środków transportu. Podobny jest okres największej „aktywności” (wiosna-jesień) oraz wpływ na strukturę funkcjonalną miejscowości wyrażający się głównie rozwojem sektora trzeciego. Natomiast migracje te różni w sposób zasadniczy strona motywacyjna podjętej wędrowki, jej cel, a także sposób zachowania się w czasie podróży i w miejscu docelowym. W podróżach, dla podjęcia których głównym motywem są przede wszystkim aspekty religijno-poznawcze, święte miejsce nie stanowi zazwyczaj punktu docelowego, lecz znajduje się na trasie podróży odbywanej w celu poznania danego kraju, regionu lub miejscowości położonych na określonym szlaku turystycznym. I choć uczestnicy tych wędrowek biorą udział w codziennej mszy św. i we wspólnych modlitwach oraz odwiedzają mijane po drodze sanktuaria, to jednak główny motyw ich

podróży nie ma charakteru „czysto” religijnego. Sytuację taką obserwowaliśmy przez szereg lat przede wszystkim w Europie Zachodniej, a obecnie taka forma wędrówek pojawiła się również w Europie Środkowo-Wschodniej. Do ośrodków kultu wędrują też osoby podejmujące podróż z innych motywów: poznawczych, wypoczynkowych, kuracyjnych, sportowych i innych, nie związanych z funkcją religijną miejscowości.

Kościół rzymskokatolicki od dawna już odnosi się pozytywnie do tego zjawiska masowego, jakim jest turystyka. Wielokrotnie na wartości duchowe turystyki zwracał uwagę Paweł VI. Z aktywnością turystyczną od młodzieńczych lat był związany Jan Paweł II. Obaj uznali pielgrzymkę za szczególną formę turystyki. Przedstawiciele Kościoła zwracają przy tym uwagę, że pielgrzymka jest przede wszystkim aktem religijnym, podczas gdy turystyka religijna większy nacisk kładzie na przeżycia natury ogólnokulturowej i poznawczej. W wielu krajach europejskich działają Komisje Konferencji Episkopatu związane z turystyką i pielgrzymkami, podobnie dzieje się w przypadku poszczególnych diecezji. Powstają biura podróży prowadzone przez wspólnoty zakonne lub organizacje specjalizujące się w turystyce religijnej (Ostrowski 2005).

Można więc uznać, że pielgrzymki stanowią specyficzną formę turystyki religijnej. Charakteryzuje je wyraźnie określony i wysunięty na pierwszy plan motyw religijny, a celem wędrówki jest dotarcie do świętego miejsca (sanktuarium). Czas podróży i pobyt w ośrodku kultu poświęcony jest modlitwie, medytacji, pokucie i innym formom pobożności. W odróżnieniu od innych form podróży w ramach turystyki religijnej – każda pielgrzymka stanowi równocześnie jedną z najważniejszych praktyk religijnych. W przypadku Polski taką specyficzną formę turystyki religijnej stanowią na pewno pielgrzymki piesze, zwłaszcza te wędrujące na Jasną Górę. Warto w tym miejscu wspomnieć, że na przykład w Santiago de Compostela za pielgrzymów uznaje się jedynie osoby wędrujące pieszo do tego ośrodka szlakiem świętego Jakuba. Pozostałe osoby przyjezdne uważa się za turystów, uczestników turystyki religijnej. Nie trzeba dodawać, że stanowią one zdecydowaną większość.

4. Wpływ pielgrzymek na rozwój funkcji społeczno-ekonomicznej ośrodków kultu

Przyjazdy pielgrzymów zawsze stanowiły ważny czynnik osiedlotwórczy, odgrywały też ważną rolę w rozwoju gospodarczym i kulturalnym miejscowości i regionów. Nie zawsze jesteśmy świadomi takiego oddziaływania migracji religijnych na warunki życia człowieka. W niektórych krajach ośrodki pielgrzymkowe stały się wielkimi „zagłębiami hotelowo-handlowymi” i centrami komunikacyjnymi. Warto w tym miejscu przypomnieć, że pojęcie „przemysłu turystycznego”, które pojawiło się w literaturze światowej na początku XX w. powstało w wyniku niebywałego rozwoju Lourdes po objawieniach Matki Bożej w 1858 r. (Jackowski 2003, Vukonić 1996). Rozwój hotelarstwa i masowe wędrówki pielgrzymów uświadomiły specjalistom, jak ważną rolę ekonomiczną mogą odgrywać przyjazdy osób z zewnątrz. Lourdes prędko stało się przykładem miejscowości o „monokulturze” funkcjonalnej, związanej z przyjazdami pielgrzymów i turystów. W literaturze fachowej jest ono często określane mianem „miasta-hotelu” (*ville-d’hôtel*).

W historii mamy przykłady pozwalające stwierdzić, że pojawienie się ośrodka kultowego prowadziło często do powstania wokół niego osiedli czy wręcz miast. Przykładów można szukać we wszystkich religiach, zarówno tych wymarłych, jak i żywych (J. Chélini, H. Branthomme 2004). W Europie są to: Santiago de Compostela, Montserrat, Marizell, Przybram, Einsiedeln. Liczne przykłady odnajdujemy na ziemiach polskich, np. Kalwaria Zebrzydowska, Św. Anna koło Częstochowy, Podklasztorze (ob. dzielnica Leżajska), Alwernia. Osady lokowano też przy szlakach pielgrzymkowych, zwłaszcza tych prowadzących do wielkich ośrodków kultu, na przykład Puente de la Reina przy Szlaku Świętego Jakuba czy Przyrów na szlaku do Częstochowy, a poza Europą przede wszystkim osady leżące przy szlakach pielgrzymkowych wiodących do Mekki. Często pojawienie się masowego ruchu pielgrzymkowego prowadziło do nadania konkretnemu osiedlu praw miejskich. O wykształceniu się sieci osadniczej o funkcji religijnej w pierwszym rzędzie decydowało *sacrum* i zdążający do świętego miejsca ludzie (Eliade, 1996). J. Beaujeu-Garnier i G. Chabot (1971) stwierdzają, że „miastami o funkcji religijnej [...] są te miasta, do których przybywają ludzie z zewnątrz dla celów religijnych”.

Pielgrzymki mogą wpływać na przekształcenia struktury funkcjonalnej danych miejscowości oraz na zmianę fizjonomii miejsc świętych. Ruch pielgrzymkowy powodował często podejmowanie w danym środowisku działalności gospodarczej związanej z tymi migracjami. Prowadzi to do przekształcania infrastruktury społeczno-ekonomicznej poszczególnych jednostek osadniczych, głównie poprzez wpływ na rozwój sektora trzeciego, zwłaszcza usług turystycznych, handlu i transportu (np. Lourdes, Jerozolima, Mekka). Przez wieki wykształcał się specyficzny krajobraz miejski, w którym dominują świątynie, mauzolea – grobowce czy wieże (np. minarety, stupy), miejsca kremacji zwłok zmarłych (np. hinduizm), cmentarze (np. islam). W odniesieniu do Azji Południowo-Wschodniej G. Schwarz (1959) nazywa to „krajobrazem świątynnym” (*Tempellandschaft*). Odmienny krajobraz miejski obserwujemy w krajach chrześcijańskich – od wielkich bazylik w dużych ośrodkach miejskich po małe kościoły pielgrzymkowe w niewielkich osiedlach. Kalwarie powstające od XV w., a zwłaszcza od XVII w. w katolickiej części Europy doprowadziły z czasem do powstawania „miasteczek kalwaryjnych” o specyficznym krajobrazie sakralnym, na który składają się kościoły, kompleksy klasztorne, zespoły kaplic i krzyże (np. Kalwaria Zebrzydowska) (Bilska-Wodecka 2003). Inny typ krajobrazu tworzą obiekty sakralne chrześcijańskich Kościołów Wschodnich. Wreszcie unikatowy charakter ma krajobraz miejski Jerozolimy, świętego miasta trzech religii.

Dotychczas w Polsce podkreślano przede wszystkim znaczenie pielgrzymek i turystyki religijnej w wymiarze duchowym. Natomiast nie zwracano uwagi na wymiar społeczno-ekonomiczny obszarów czy miejscowości o funkcji pielgrzymkowej.

5. Polska jako kraj o rozwiniętej funkcji pielgrzymkowej

Rola oraz miejsce Polski w światowych migracjach pielgrzymkowych są znaczące. Polska należy do tych nielicznych krajów świata, w których wysoka aktywność pielgrzymkowa utrzymuje się nieprzerwanie od początków państwowości (Jackowski

2004). W chwilach trudnych pielgrzymki stanowiły istotny czynnik kształtowania się tożsamości narodowej Polaków. Ośrodki kultu religijnego odgrywały zawsze ważną rolę obyczajową, bowiem pielgrzymowanie sprzyjało rozszerzaniu zainteresowań, pozwalało poznać inne środowisko, inne obyczaje, inne regiony i miejscowości. Pielgrzymki końca lat 70. i lat 80. ubiegłego wieku stanowiły istotny czynnik zacieśniania nie tylko więzi lokalnych czy regionalnych, ale może przede wszystkim stwarzały jeden z najważniejszych elementów integracji narodowej Polaków. Szczególna rola przypadała i przypada nadal pielgrzymkom pieszym, zwłaszcza zdążającym do sanktuariów maryjnych. Pątnicy, wędrując niekiedy kilkanaście dni szlakiem pielgrzymkowym, spotykają się z mieszkańcami różnych regionów Polski, różnych zawodów, z mieszkańcami miast i wsi. Nawiązuje się niewidzialna nić pojednania i wytwarza się poczucie swoistej wspólnoty zarówno religijnej, ale również społecznej i narodowej.

W migracjach pielgrzymkowych w Polsce uczestniczy 5-7 mln osób rocznie (ponad 15% ludności kraju). Obok katolików obrządków łacińskiego i wschodniego pielgrzymują wyznawcy prawosławia i islamu. W przeszłości pielgrzymowali także członkowie wspólnot żydowskich, a w latach rozbiorów również polscy protestanci. Polacy stanowią obecnie około 5% chrześcijan pielgrzymujących na świecie i ponad 20% w Europie. W Polsce rejestruje się ponad 500 sanktuariów pielgrzymkowych, z których większość (98%) należy do Kościoła rzymskokatolickiego. Dominują sanktuaria maryjne – ok. 430, z tego ponad 200 z koronowanymi wizerunkami Matki Bożej. Najważniejsze ośrodki mają zasięg międzynarodowy: Jasna Góra, Kraków, Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Niepokalanów, Góra Św. Anny. Specyficznym ośrodkiem jest Oświęcim, w którym rejestruje się „parapielgrzymki” wyznawców różnych religii i wyznań z całego świata. Grupę miejscowości o zasięgu krajowym stanowią ośrodki o zróżnicowanych tradycjach pielgrzymkowych: Piekary Śląskie, Gniezno, Warszawa oraz Zakopane-Krzepitówki. Do grupy o zasięgu ponadregionalnym, zazwyczaj obejmującym kilka diecezji, można zaliczyć 25 sanktuariów, m.in.: Bardo Śląskie, Wambierzyce, Trzebnica, Ludźmierz, Tuchów, Kalwaria Paławska, Kodeń, Leśna Podlaska, Gietrzwałd, Święta Lipka, Wejherowo, Swarzewo, Święty Krzyż, Dukla, Kałków-Godów. Natomiast grupę ośrodków o zasięgu regionalnym stanowi około 135 sanktuariów, zaś o zasięgu lokalnym 330 (Jackowski 2003, 2004, 2005).

Głównym centrum pielgrzymkowym jest Jasna Góra (4-5 mln pątników rocznie). Kolejne miejsca zajmują: Kraków-Łagiewniki (kult Miłosierdzia Bożego i św. Faustyny, ponad 2 mln pielgrzymów) oraz Kalwaria Zebrzydowska i Licheń (ok. 2 mln). Od początku lat 70. ubiegłego wieku zaczęła wzrastać ranga Niepokalanowa jako ośrodka pielgrzymkowego związanego z kultem Niepokalanej i św. Maksymiliana Kolbe. Specyficznym ośrodkiem pielgrzymkowo-patriotycznym stała się w latach 80. XX w. Warszawa z grobem ks. Jerzego Popiełuszki. Na lata 90. XX w. przypadł szczególnie ożywiony rozwój ruchu pielgrzymkowego do Lichenia.

Kościół prawosławny posiada jeden ośrodek o zasięgu międzynarodowym (Grabarka), jeden o zasięgu krajowym (Jabłeczna), dwa ośrodki o zasięgu ponadregionalnym (Supraśl, Góra Jawor) oraz ponad 10 o zasięgu regionalnym. Dla wyznawców judaizmu nadal głównym ośrodkiem jest Kraków, gdzie na cmentarzu Remuh pojawiają się pielgrzymi żydowscy ze wszystkich zakątków świata. Do dzisiaj swój zasięg między-

narodowy utrzymał Leżajsk. Po II wojnie światowej niezwykłym miejscem kultu i pamięci stał się Oświęcim. Natomiast życie religijne wyznawców islamu koncentruje się obecnie w Bohonikach i Kruszyńnianach.

Już z tych krótkich rozważań można się zorientować, że nasz kraj może stanowić ważne ogniwo międzynarodowych migracji pielgrzymkowych oraz związanych z turystyką religijną. Już obecnie w niektórych sanktuariach obcokrajowcy stanowią ponad 5% ogółu pielgrzymów, a niekiedy odsetek ten przekracza 20%.

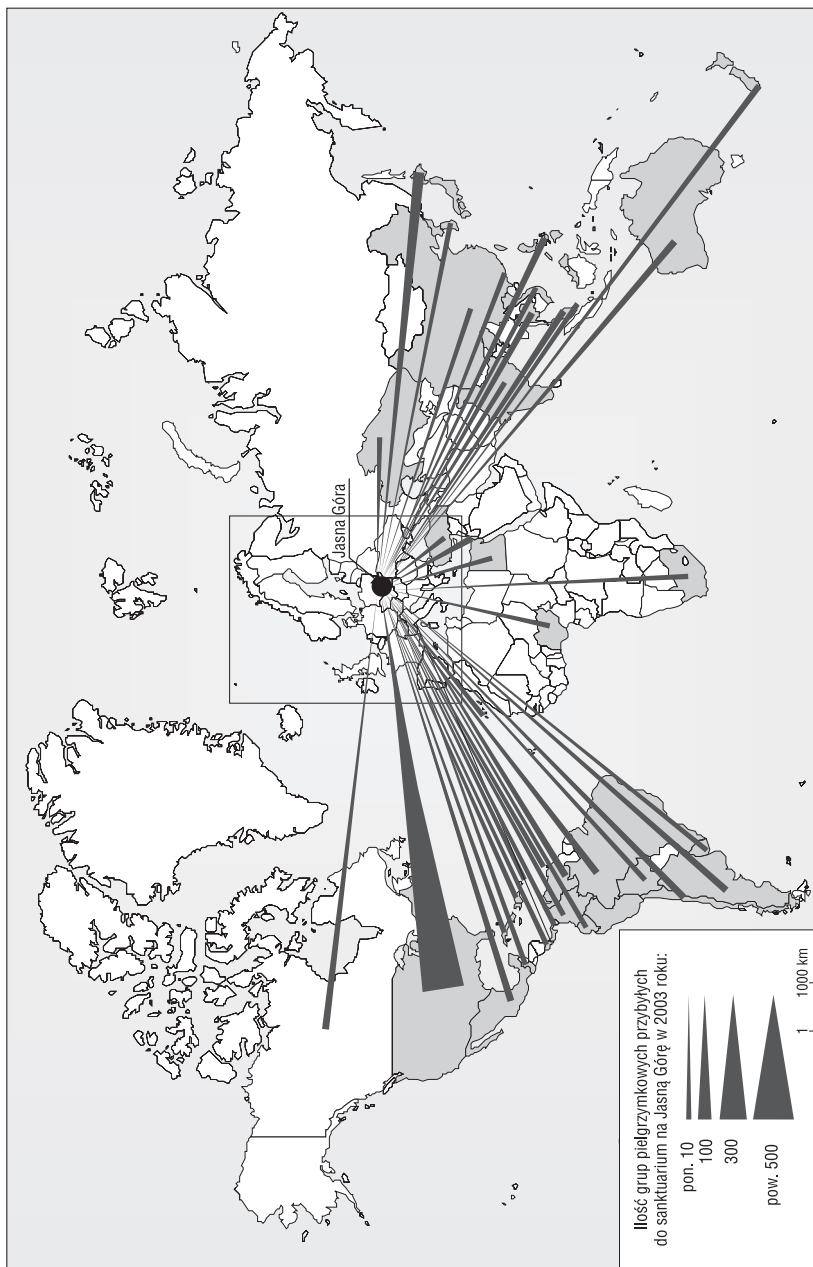
6. Pielgrzymowanie obcokrajowców do Polski

Na podstawie materiałów z poszczególnych sanktuariów można przyjąć, że Polskę odwiedza aktualnie około 1,5 mln pielgrzymów rocznie. Jeżeli spojrzymy na obecny zasięg przestrzenny oddziaływania poszczególnych sanktuariów katolickich, to zdecydowanie wyróżniają się Jasna Góra i krakowskie Łagiewniki. W prawosławiu przyjazdy pielgrzymów zagranicznych notuje się zwłaszcza w Grabarce. Coraz bardziej ożywione są wędrówki religijne z całego świata chasydów na groby świętych cadyków, zlokalizowane w różnych częściach Polski. Największą sławę posiadają cmentarze żydowskie w Krakowie oraz w Leżajsku. Wymienić należy również Oświęcim, gdzie przyjazdy obcokrajowców wynikają często z motywów religijnych.

Jasna Góra niemal od zarania swych dziejów (1382) przyciągała pielgrzymów z wielu obszarów położonych poza granicami ziem polskich. Ta międzynarodowa ranga sanktuarium utrzymała się do dzisiaj. Można nawet zaobserwować, że zasięg geograficzny przyjazdów stale się rozszerza, obejmując również tereny odległe, gdzie chrześcijanie stanowią mniejszość.

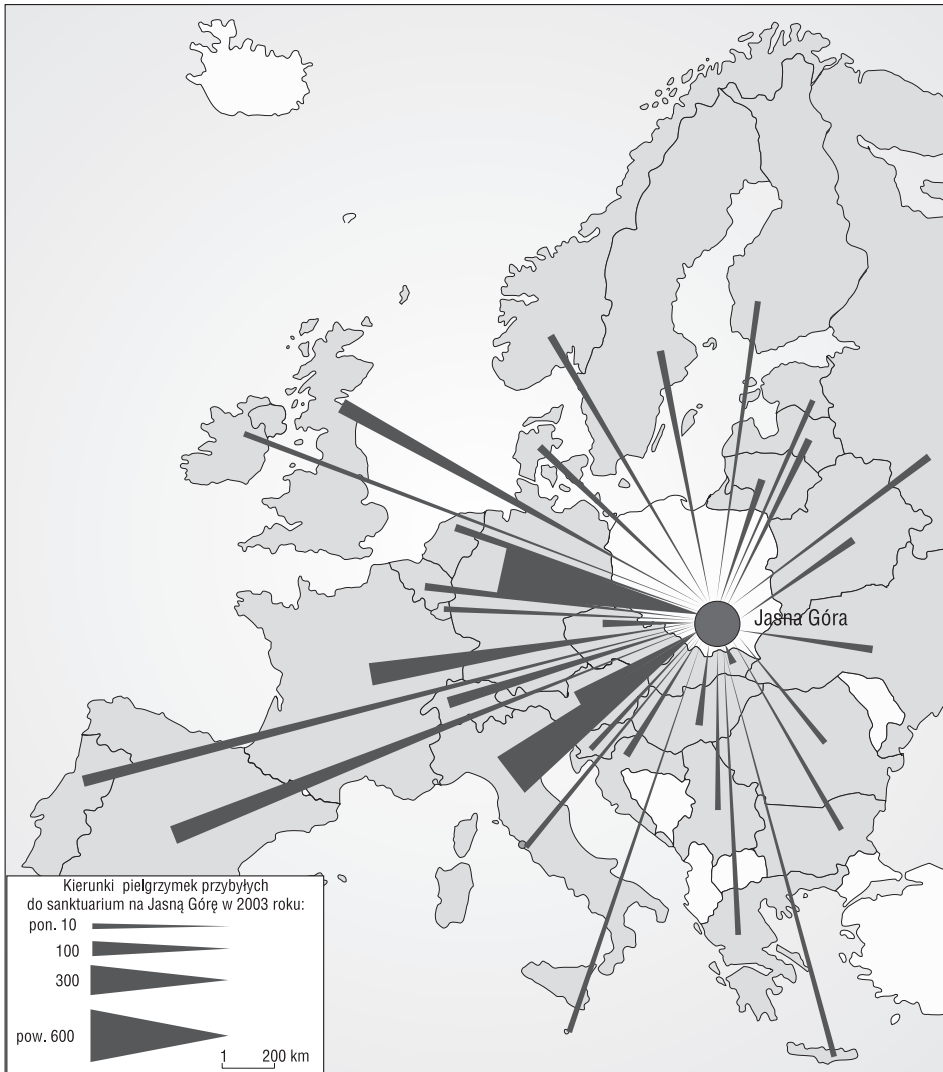
Obecnie Jasną Górę odwiedza rocznie blisko 500 tys. obcokrajowców z ponad 80 krajów (ryc. 1, ryc. 2). Stanowi to mniej więcej 35% przybywających do Polski pątników zagranicznych i ponad 10% ogółu pielgrzymów w sanktuarium. Około 40% cudzoziemców przybywa do Częstochowy przynajmniej na 1,5-2 dni. Rangę religijną Jasnej Góry podkreśla fakt, że około 40% obcokrajowców odwiedza Matkę Bożą Częstochowską kilka razy w życiu, przy czym niektórzy czynią to bardzo często. Czynnikiem sprzyjającym jest w tym przypadku lokalizacja sanktuarium niemal w środku Europy. Dla ponad połowy obcokrajowców Jasna Góra jest jedynym celem podróży do Polski. Większość cudzoziemców (60%) przybywa w grupach zorganizowanych.

Wśród pątników zagranicznych dominują Niemcy (ponad 20%), Włosi (blisko 20%) oraz pielgrzymi ze Stanów Zjednoczonych (15%). (ryc. 3). Większe grupy pielgrzymów pochodzą ponadto z Francji (około 7%), Hiszpanii (5%), Austrii (około 5%), Wielkiej Brytanii (4%), a także Japonii, Szwajcarii, Węgier, Portugalii i Belgii (po około 2% ogółu). Po 1989 r. obserwuje się ożywione przyjazdy grup pielgrzymkowych z Rosji, Ukrainy, Armenii, Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi. Wśród obcokrajowców znaczny udział (25-30%) mają członkowie Polonii z całego świata. Około 10-15 tys. pątników zagranicznych (5-8% ogółu cudzoziemców w sanktuarium) przybywa w pielgrzymkach pieszych (zwłaszcza w Pielgrzymkach: Warszawskiej, Gdańskiej, Krakowskiej, Góralskiej). Ponad 80% pielgrzymów zagranicznych przybywa w okresie maj-wrzesień (Jackowski 2005).

Ryc. 1. Kierunki przyjazdów pielgrzymów zagranicznych na Jasną Górę w 2003 r.
 Figure 1. Directions from which foreign pilgrims came to the Jasna Góra Monastery in 2003

Źródło: Jackowski (2005).

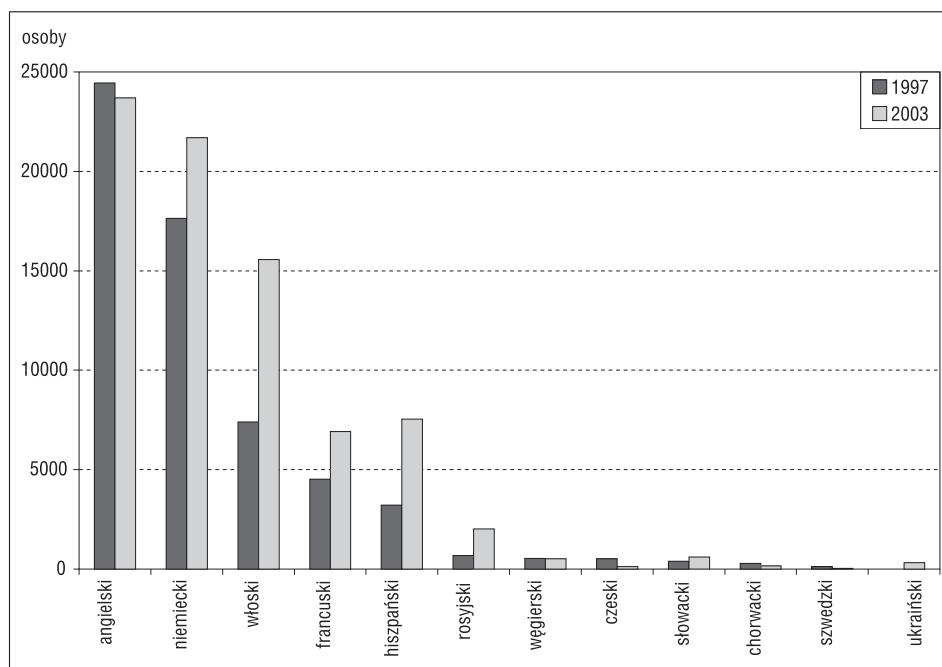

Ryc. 2. Kierunki przyjazdów na Jasną Górę pielgrzymów z krajów europejskich w 2003 r.

Figure 2. Directions from which pilgrims from European countries came to the Jasna Góra Monastery in 2003

Źródło: Jackowski (2005).

Do sanktuarium Bożego Miłosierdzia w krakowskich Łagiewnikach przybywa – podobnie jak na Jasną Górę – około 500 tys. pielgrzymów z zagranicy. Pątnicy zagraniczni stanowią zatem blisko 25% ogółu odwiedzających to sanktuarium. Jest to

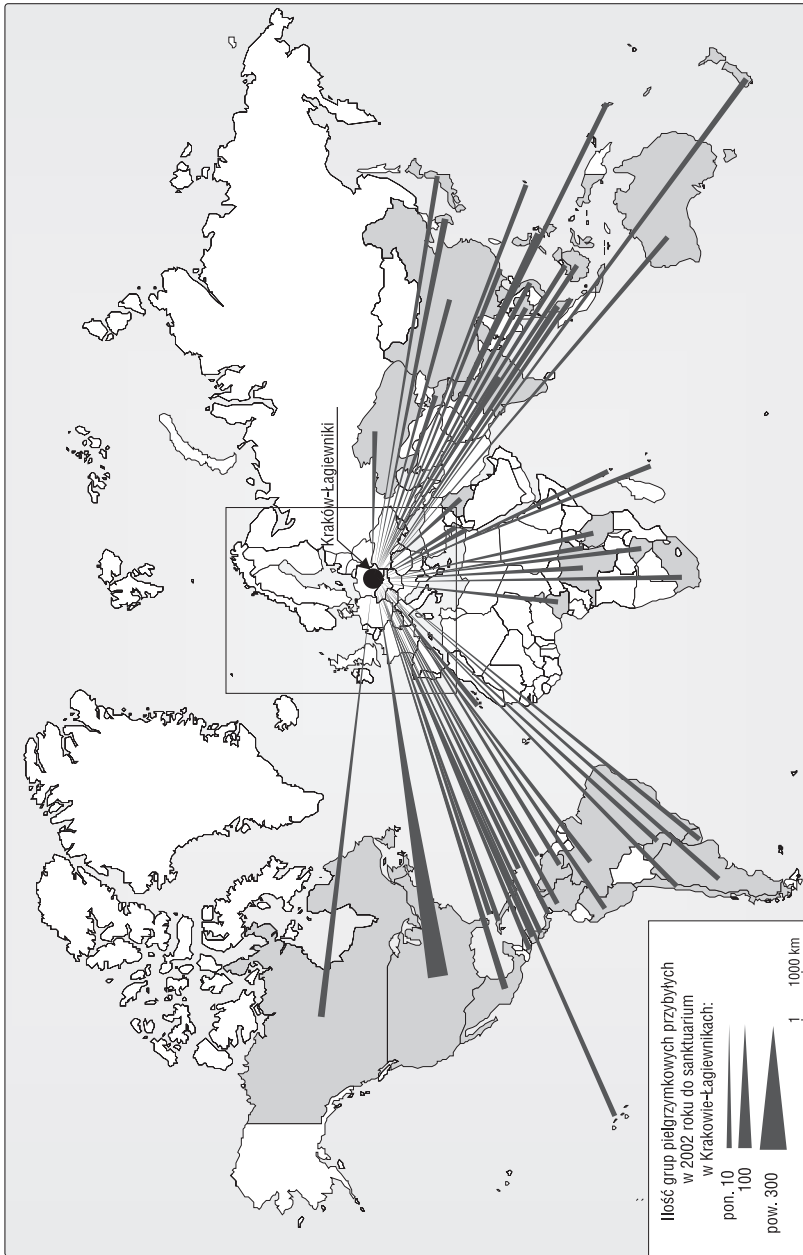

Ryc. 3. Pielgrzymi zagraniczni na Jasnej Górze w 1997 r. i 2003 r. wg języków używanych przez przewodników

Figure 3. Foreign pilgrims in the Jasna Góra Monastery in 1997 and 2003 according to foreign languages used by the guides

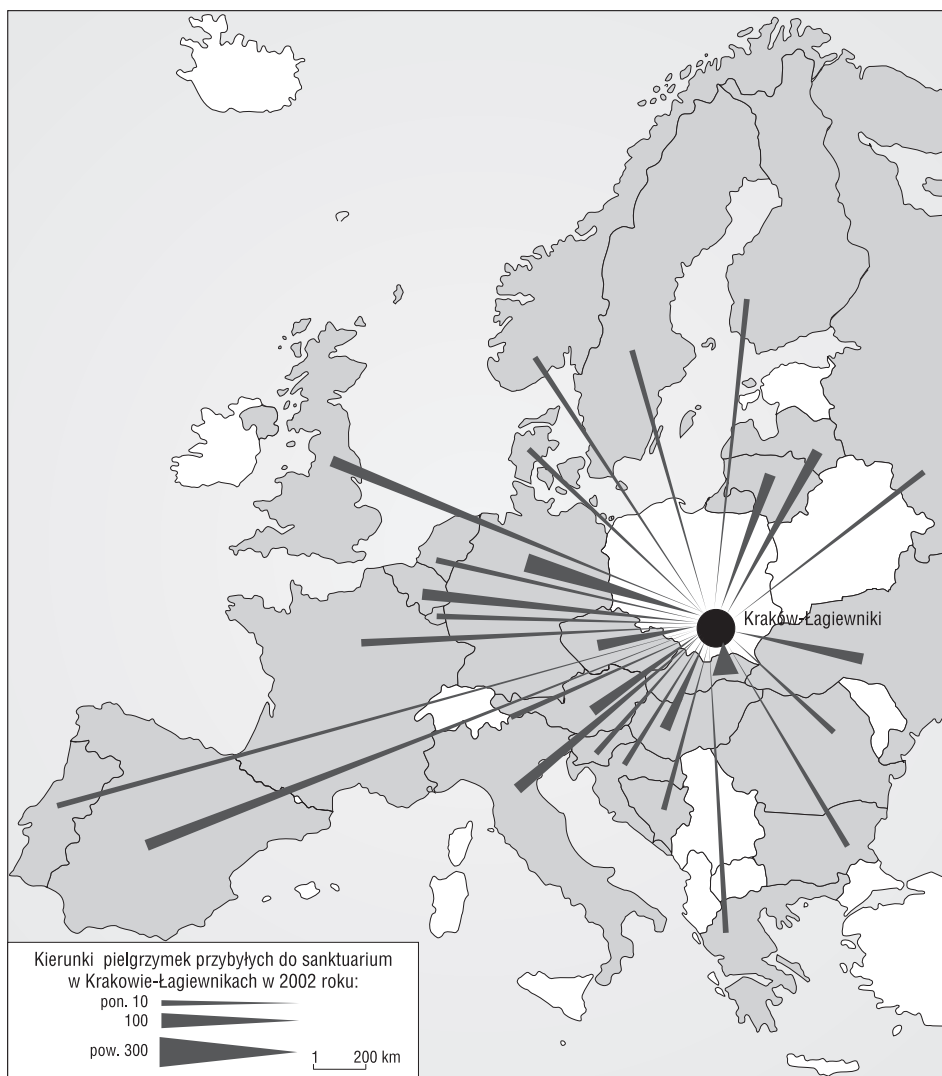
Źródło: Jackowski (2005).

najwyższy odsetek w Polsce i jeden z najwyższych w Europie (przykładowo Lourdes 15%, San Giovanni Rotondo ponad 5%, Rue du Bac w Paryżu niewiele ponad 2%). Przybywają tu pielgrzymi z blisko 90 krajów (ryc. 4, ryc. 5). Najwięcej obcokrajowców (20%) przyjeżdża od lat z sąsiadującej z Małopolską Słowacji. Większe grupy pielgrzymów przybywają też ze Stanów Zjednoczonych (ponad 16%), Niemiec (powyżej 12%), a także Austrii i Czech (każde powyżej 5%), Włoch (około 5%), Ukrainy i Węgier (po około 4%). Kultu Bożego Miłosierdzia ma zasięg powszechny, notuje się go w różnych zakątkach ziemi. Pielgrzymi przybywają z prawie wszystkich krajów Europy, a także z wielu bardzo oddalonych od Polski państw. Cechą charakterystyczną zagranicznego pielgrzymowania do Łagiewnik jest znaczny udział (ponad 45% ogółu) pojedynczych grup z danego kraju (dla porównania: Jasna Góra – 0,5%, Lourdes – 0,3%). Zasięg przestrzenny oddziaływania sanktuarium w Łagiewnikach jest obecnie największy na świecie (Jasna Góra niewiele ponad 80, Lourdes i Fatima ponad 70, Paryż – Rue du Bac ponad 50 krajów), co świadczy o coraz bardziej rozszerzającym się kultcie Bożego Miłosierdzia.

Ryc. 4. Kierunki przyjazdów pielgrzymów zagranicznych do Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Lagiewnikach w 2002 r.
 Figure 4. Directions from which foreign pilgrims came to the God's Mercy Sanctuary in Kraków – Lagiewniki in 2002

Źródło: Jackowski (2005).

Ryc. 5. Kierunki przyjazdów pielgrzymów z krajów europejskich do Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach w 2002 r.

Figure 5. Directions from which pilgrims from European countries came to the God's Mercy Sanctuary in Kraków-Łagiewniki in 2002

Źródło: Jackowski (2005).

Z innych sanktuariów znaczący udział pielgrzymów zagranicznych notuje się jeszcze na Górze św. Anny (wg różnych źródeł 10-20%). Są to jednak przede wszystkim przyjazdy z Niemiec dawnych mieszkańców tych ziem lub ich potomków. Wynikają one zarówno z motywów religijnych, jak też natury sentymentalnej.

W pozostałych ośrodkach Kościoła rzymskokatolickiego wielkość ruchu zagranicznego nie przekracza 5% ogółu pielgrzymów. W większości są to przyjazdy z Europy, zwłaszcza z krajów sąsiadujących z Polską. W Grabarce, głównym centrum prawosławia udział pątników zagranicznych kształtuje się na poziomie około 5%.

7. Perspektywy rozwoju pielgrzymek zagranicznych do Polski

Mówiąc o perspektywach rozwoju w Polsce zagranicznych pielgrzymek czy przyjazdów w ramach turystyki religijnej, należy zastanowić się nad „geografią zainteresowań” obcokrajowców ośrodkami kultu religijnego. Takie rozeznanie jest niezbędne dla właściwej organizacji duszpasterstwa, a także prawidłowej obsługi przyjezdnych, również poprzez stworzenie im odpowiednich warunków pobytu. Przede wszystkim odnosi się to do całej infrastruktury turystycznej, szczególnie zaś bazy noclegowej i dostępności komunikacyjnej. Wzrastające przyjazdy cudzoziemców powinny też zainspirować do podejmowania w konkretnych ośrodkach wytwórczości pamiątkarskiej.

Ośrodkami, które już obecnie cieszą się szczególnym zainteresowaniem przybysz z zagranicy i które – według oceny – powinny być w pierwszej kolejności celem przedsięwzięć inwestycyjnych i ekonomicznych są:

- 1) Jasna Góra. Ciągle będzie stanowić główny ośrodek kultu religijnego Polaków z całego świata, a także czcicieli Matki Bożej Częstochowskiej, którą rozślawił na kuli ziemskiej Jan Paweł II. Sanktuarium jest położone w centrum Europy, na styku chrześcijaństwa zachodniego i wschodniego. Położenie to często określamy jako „ekumeniczne”, charakterystyczne tylko dla Częstochowy. Przez miasto prowadzą europejskie szlaki pielgrzymkowe ze Wschodu na Zachód i z Północy na Południe. Zasięg pielgrzymek ma charakter ogólnoświatowy. Wyróżnikiem Jasnej Góry są pielgrzymki piesze, w których uczestniczy coraz więcej osób z zagranicy. Ze względu na ich tradycję i zasięg przestrzenny pielgrzymki te zalicza się w literaturze przedmiotu do najważniejszych migracji religijnych na świecie (Jabłoński 2000, Jackowski 2005, D. Ptaszycza-Jackowska, Jackowski 1998).
- 2) Kraków-Łagiewniki. Są ustanowionym przez Jana Pawła II światowym centrum kultu Bożego Miłosierdzia. Kult ten ma coraz większy zasięg przestrzenny, wyróżniający to sanktuarium spośród innych ośrodków pielgrzymkowych Europy. Ruch pielgrzymkowy wzrasta z każdym rokiem, zbliżając się powoli do 3 mln osób. Zaczęły się pojawiać pielgrzymki piesze, zwłaszcza z odległych miast, np. Poznań, Warszawy, Białegostoku. Ważną rolę w rozwoju ośrodka odegra niewątpliwie powstające z inicjatywy kardynała Stanisława Dziwisza Centrum Jana Pawła II „Nie lękajcie się”. Program użytkowy Centrum przewiduje m.in. budowę kilku domów pielgrzyma, wielofunkcyjnego Muzeum Jana Pawła II, centrum kongresowego. Należy dodać, że obok Łagiewnik w Krakowie nawiedzana jest przede wszystkim Katedra Wawelska, Skałka, kościół *Ecce Homo*, Mogiła. Kraków leży na szlaku europejskim Północ-Południe.

- 3) Kalwaria Zebrzydowska. Jedno z najbardziej znanych w Europie miejsc kultu Męki Pańskiej i kultu maryjnego. Na odbywające się tu uroczystości pasyjne w Wielkim Tygodniu i Maryjne w sierpniu przybywa coraz więcej pielgrzymów i turystów z całej Europy. Dodatkową atrakcją dla obcokrajowców stanowi fakt, że cały zespół klasztorno-parkowy wraz z unikatowej wartości kalwarią został wpisany w 1999 r. na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury i Natury UNESCO. Sanktuarium posiada zasięg europejski. Zapewne w przyszłości wykształci się „zespół pielgrzymkowy” Kalwaria Zebrzydowska-Wadowice związany z osobą Jana Pawła II. Atrakcyjność Kalwarii Zebrzydowskiej podnosi też korzystne położenie w pobliżu Krakowa-Łągiewnik oraz Ludźmierza na Podhalu.
- 4) Licheń. Ośrodek popularny zwłaszcza wśród Polaków z kraju i ze świata. Rozbudowie funkcji sakralnej nie odpowiada istniejąca, chociaż stale rozwijana, infrastruktura.
- 5) Góra Świętej Anny. Przyjazdy obcokrajowców obejmują przede wszystkim pielgrzymów i turystów z sąsiednich Niemiec. Stanowią oni znaczący odsetek ogólnej liczby odwiedzających sanktuarium. Należy sądzić, że tego rodzaju „sentymentalne przyjazdy” z Niemiec będą w coraz szerszym zakresie obejmować również Bardo Śląskie, Wambierzyce, Gietrzwałd i Świętą Lipkę.
- 6) Warszawa. Cudzoziemcy z wielu krajów świata nawiedzają grób ks. Jerzego Popiełuszki, a mieszkańcy Europy Wschodniej również relikwie św. Andrzeja Boboli. Często pielgrzymi łączą pobyt w Warszawie z odwiedzinami pobliskiego Niepokalanowa związanego z postacią św. Maksymiliana Kolbe.
- 7) Piekary Śląskie. Coraz większe zainteresowanie za granicą wzbudza słynna Pielgrzymka Mężczyzn. Wobec lokalizacji w centrum regionu przemysłowego i historii Piekar Śląskich powinno się dążyć do aktywizacji przyjazdów pielgrzymkowych ludzi pracy z całego kontynentu.
- 8) Gniezno. Ze względu na tradycję „Zjazdu gnieźnieńskiego”, a także na wskazania Jana Pawła II, Gniezno powinno stać się jednym z głównych ośrodków pielgrzymkowych Słowian.
- 9) Grabarka. Ranga międzynarodowa tego prawosławnego sanktuarium stale wzrasta. Rozszerza się zasięg dorocznych spotkań młodzieży z całego kontynentu.
- 10) Oświęcim. Specyficzny ośrodek „parapielgrzymkowy” dla wyznawców różnych religii. Już obecnie rozwijają się tutaj międzynarodowe spotkania ekumeniczne.

Należy się spodziewać, że systematycznie będzie również wzrastać ranga międzynarodowa niektórych ośrodków o zasięgu ponadregionalnym. Wspomniano już o Gietrzwałdzie, Świętej Lipce, Wambierzycach i Bardzie Śląskim. Do grupy tej można dodać Ludźmierz, który ma szansę na odgrywanie ważnej roli wśród sanktuariów górskich Europy, Kalwarię Paclawską jako perspektywiczny ośrodek ekumeniczny oraz Trzebnicę związaną z przyjazdami ludności niemieckojęzycznej.

Dla rozwoju przyjazdów pielgrzymów zagranicznych już w najbliższej przyszłości istotne znaczenie będzie mieć europejski Szlak Jana Pawła II. Różne warianty tego szlaku przebiegają przez Polskę w kierunku różnych stron kontynentu.

Istotnym atutem dla rozwoju przyjazdów cudzoziemców jest fakt, że w niektórych dzielnicach Polski zachował się do dzisiaj „regionalny” charakter pielgrzymek, nierzadko zabarwiony swoistymi elementami ludowymi, folklorystycznymi. Odnosi się to przede wszystkim do Karpat, Śląska, Kaszub, Kujaw, Warmii.

Szczególne natężenie ruchu pielgrzymkowego notuje się w okresie głównych uroczystości religijnych najczęściej związanych z odpustami. Łącznie w Polsce w głównych ośrodkach, posiadających zasięg co najmniej regionalny, notuje się ponad 450 takich dni odpustowych, w większości związanych z kultem maryjnym. Odgrywają one ważną rolę w życiu ośrodków pielgrzymkowych. Zazwyczaj każde sanktuarium posiada przywilej uroczystego obchodzenia kilku dni odpustowych, a zwyczaj ten sięga początków chrześcijaństwa w Polsce. Spośród tych odpustów na ogół tylko kilka (w mniejszych ośrodkach 1-2) to tzw. „wielkie odpusty” lub „odpusty główne”. Gromadzą one najwięcej pielgrzymów, a ich obchody trwają często kilka dni. Przeważnie przypadają one na okres letni. Uwarunkowane to jest przede wszystkim rozkładem świąt w kalendarzu kościelnym.

Obok treści religijnych odpusty stanowią swoisty przegląd zwyczajów regionalnych, wyrażających się zarówno stroną obrzędową, jak i bogactwem strojów ludowych, zespołów folklorystycznych itp. Do dziś fascynują one swoją autentycznością. Szczególną rolę odgrywają odpusty w życiu wsi i małych miast, gdzie często stanowią rodzaj świąt ludowych, w czasie których następuje przemieszanie elementów religijnych ze świeckimi. Wielu wiernych przybywa na uroczystości odpustowe dużymi grupami (tzw. „kompanie”), którym przewodzą duszpasterze. Każda „kompania” niesie krzyż, sztandary czy ferytrony. Nierzadko towarzyszy jej orkiestra czy kapela ludowa, a wielu pątników wędruje w strojach regionalnych. Przez stulecia głównym odpustom towarzyszyły jarmarki czy targi np. w Częstochowie, Kalwarii Pałacowskiej, Kalwarii Zebrzydowskiej.

8. Zakończenie

Ośrodki pielgrzymkowe usytuowane są w całej Europie łącznie z azjatycką częścią Rosji. Na terenie Rosji, Ukrainy czy Białorusi pojawia się sieć szlaków pielgrzymkowych prawosławia, które zapewne już niedługo zaczną pokrywać swą siatką znaczne obszary tych krajów. Biegąc w kierunku zachodnim już na Ukrainie, Białorusi czy Litwie zaczynają łączyć się ze szlakami pielgrzymek katolickich. Ostatecznie to wzajemne przenikanie się szlaków związanych z obu wyznaniem dokonuje się na terenie Polski, a mianowicie na „ścianie wschodniej”, gdzie węzłami są zwłaszcza prawosławne ośrodki Grabarka i Jabłeczna i w Karpatach, głównie w Bieszczadach i Beskidzie Niskim. Część szlaków pielgrzymkowych prawosławia niejako „naturalnie” łączy się z karpackim szlakiem pątniczym, obejmującym niemal wszystkie sanktuaria zlokalizowane, w polskich Karpatach (Sołjan 2002). Z kolei inne szlaki pielgrzymkowe prawosławia będą się zapewne łączyć ze szlakami pieszych pielgrzymek katolickich, zbiegających się koncentrycznie na Jasnej Górze. Z Częstochowy szlaki te biegną dalej w kierunku zachodnim, północnym i południowym. To wszystko pozwala przypuszczać, że już w najbliższym czasie wyraźnie wzrośnie w Jasnogórskim Sanktuarium liczba wyznawców kościołów wschodnich, przybywających z motywów czysto religijnych lub religijno-poznawczych. Wskazuje to zatem również na rangę Jasnej Góry jako wielkiego, międzynarodowego ośrodka ekumenicznego. Taką samą rolę będą pełniły krakowskie Łagiewniki. Polska może zatem odegrać ważną rolę w integracji Europy poprzez migracje pielgrzymkowe czy turystyczno-religijne.

Wydaje się, że już w chwili obecnej możemy mówić o zarysowującej się funkcji integracyjnej pielgrzymek w skali kontynentu europejskiego. Momentem przełomowym był tu z pewnością VI Światowy Dzień Młodzieży w Częstochowie (1991 r.) i liczny udział młodzieży zagranicznej, nie tylko katolickiej, w pielgrzymkach pieszych, zdążających na Jasną Górę na spotkanie z Janem Pawłem II. Wydaje się, że głównie ci młodzi, jak również ich następcy będą współdecydować już w najbliższej przyszłości o randze pielgrzymek do świętych miejsc w Europie i w Polsce. Oni również winni docenić ekumeniczny wymiar tej praktyki religijnej.

Literatura

- Beaujeu-Garnier J., Chabot G., 1971, *Zarys geografii miast*, PWE, Warszawa.
- Bilska-Wodecka E., 2003, *Kalwarye europejskie. Analiza struktury, typów i genezy*, IGiGP UJ, Kraków.
- Chélini J., Branthomme H., 2004, *Les pèlerinages dans le monde. A travers le temps et l'espace*, Hachette, Paris.
- Domański B., Skiba S. (red.), 2005, *Geografia i „sacrum”*, 1-2, IGiGP UJ, Kraków.
- Eliade M., 1996, *„Sacrum i profanum”. O istocie religijności*, Wyd. KR, Warszawa.
- Jabłoński Z.S. OSPPE, 2000, *Pielgrzymowanie na Jasną Górę w czasie i przestrzeni. Wybór rozpraw i artykułów*, OO. Paulini, Częstochowa.
- Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Wyd. UJ, Kraków.
- Jackowski A., 2004, *Pielgrzymowanie*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- Jackowski A., 2005, *Jasnogórskie pielgrzymowanie bez granic*, Tyg. Katolicki „Niedziela”, Częstochowa.
- Jafari J. (ed.), 2000, *Encyclopedia of Tourism*, Routledge, London a. New York.
- Nolan M.L., Nolan S., 1989, *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe*, Univ. of North Carolina Press, Chapel Hill a. London.
- Ostrowski M., 2005, *Jesteśmy pielgrzymami przed Tobą. Posługa duszpasterska wśród pielgrzymów*, Wyd. Nauk. PAT, Kraków.
- Praszycka-Jackowska D., Jackowski A., 1998, *Jasnogórskie pielgrzymki w przestrzeni miasta i regionu Częstochowy*, IGiGP UJ, Kraków.
- Rinschede G., 1999, *Religionsgeographie*, Braunschweig.
- Schwarz G., 1959, *Allgemeine Siedlungsgeographie*, Walter de Gruyter and. Co., Berlin.
- Sołjan I., 2002, *Ośrodki kultu maryjnego w Karpatach Polskich (1772-1992)*, IGiGP UJ, Kraków.
- Swatom W.H., Jr., Tomasi L. (ed.), 2002, *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism. The Social and Cultural Economics of Piety*, Praeger, London.
- Vukonić B., 1996, *Tourism and Religion*, Pergamon, New York.

Foreign pilgrimages – the chance for the Polish centres of religious worship to develop

Summary

Recently, a growing interest of foreigners in visiting Poland for religious purposes is reported. Undoubtedly, two factors regarding this phenomenon are of importance: the well developed network of pilgrimage centres, with several centres of international importance among them, and Pope John Paul II. After His death, the number of people following the European routes of the Holy Father's travels increases; and these routes run either within Poland or across Poland to other countries, especially to the Central European countries. It can be assumed that in the years to come, the number of foreigners visiting individual centres of religious worship in Poland will continuously grow; therefore, the localities with such places shall be properly prepared to receive foreign tourists.

In Poland, 5 to 7 million people participate in pilgrimage migrations annually (over 15% of the total population of the country). The pilgrims are Roman and Greek Catholics, as well as Orthodox Christians and Muslims. The Poles constitute now approximately 5% of Christians going on a pilgrimage throughout the world, and over 20% in Europe. There are more than 500 pilgrimage sanctuaries in Poland, and most of them (98%) belong to the Roman-Catholic Church. The scale of the most important centres is international: Jasna Góra Monastery in Częstochowa, Kraków (in particular Łagiewniki), Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Niepokalanów, Góra św. Anny (St. Anna Mountain). Auschwitz is a very unique centre: here, "para-pilgrimages" of believers of various religions from all over the world are reported.

The major pilgrimage centre is Jasna Góra Monastery (4-5 million pilgrims per annum). As next come: Kraków-Łagiewniki (the worship of God's Mercy, over 2 million pilgrims), Kalwaria Zebrzydowska and Licheń (about 2 million each). The Orthodox Church has one centre on the international scale: Grabarka. In some places, there are reported increasing religious visits of Hasids from all over the world who visit graves of their spiritual leaders – the holy tzaddiks (especially Kraków and Leżajsk).

Almost 1.5 million pilgrims from abroad visit Poland each year. With regard to the range of influence of individual sanctuaries, the two centres are leaders: the Jasna Góra Monastery (about 500 thousand foreigners from over 80 countries – Figure 1) and Łagiewniki in Kraków (about 500 thousand people from almost 90 countries – Figure 2). At present, the spatial range of influence exerted by the sanctuary in Łagiewniki is the highest in the world.

With respect to the „geography” of foreigners' interests in pilgrimages, the efforts, of adequate investments and economic projects, should aim, in the first place, at developing the following centres: Jasna Góra-Częstochowa, Kraków-Łagiewniki, Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Góra Świętej Anny (St. Ann Mountain), Warszawa (especially the grave of Rev. Jerzy Popiełuszko), Piekary Śląskie, Gniezno, Grabarka, and Auschwitz.

The main asset stimulating the development of foreign pilgrimages to Poland is the fact that, in some districts in Poland, the 'regional' character of pilgrimages could be retained, often tinged with folk elements. This refers mainly to the Carpathian districts, Silesia, Kashubia, Kuyavia, and Warmia.

Antoni Jackowski
Institut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

